
ВОРОБІЙОВ А.М.,
кандидат педагогічних наук,
професор,
перший проректор РДГУ,
завідувач кафедри загальної
психології та психодіагностики,
Рівненський державний
гуманітарний університет,
м. Рівне

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ УСТАНОВКИ

В статті проаналізовані аспекти вивчення проблеми соціальної установки. Подальший науковий прогрес в даній галузі вимагає міждисциплінарного аналізу проблеми, в центрі якого повинні знаходитися її психолого-антропологічні аспекти. Не тільки соціальна психологія, психологія в цілому повинна повернутися обличчям до феномена цінності і розгорнути масштабні дослідження в цій галузі.

Ключові слова: Соціальна установка, атитюд, ціннісні орієнтації, саморегуляція, стійкість, соціальна поведінка, симпатія, антипатія, готовність, активність.

В статье проанализированы аспекты изучения проблемы социальной установки. Дальнейший научный прогресс в данной области требует междисциплинарного анализа проблемы, в центре которого должны находиться ее психолого-антропологические аспекты. Не только социальная психология, психология в целом должна повернуться лицом к феномену ценности и развернуть масштабные исследования в этой области.

Ключевые слова: Социальная установка, атитюд, ценностные ориентации, саморегуляция, устойчивость, социальное поведение, симпатия, антипатия, готовность, активность.

The article analyzes aspects of the study of the problem of social installation. Further scientific progress in this area requires an interdisciplinary analysis of the problem, in the center of which must be her psychological and anthropological aspects. Not only social

© Воробійов А.М., 2014

psychology, psychology in General must face the phenomenon values and deploy a large-scale research in this area.

Key words: *Social attitude, attitude, values, self-regulation, stability, social behavior, sympathy, antipathy, willingness, activity.*

Постановка наукової проблеми. Важливою галуззю наукових соціально-психологічних досліджень є пошук регуляторів соціальної поведінки людини. Традиційно теоретико-дослідна думка розгортається навколо низки понять, близьких, але не тотожних за змістом: атитюд, соціальна установка, ціннісні орієнтації та ін. Внутрішній стан готовності людини до дії передуює поведінці й має назву соціальна установка (атитюд). Установка – готовність, схильність суб'єкта до сприйняття майбутніх подій і дій в певному напрямку; забезпечує стійкий цілеспрямований характер перебігу відповідної діяльності, служить основою доцільної вибіркової активності людини (поняття установки у вітчизняній психології базується на теоретичних розробках Д.Н. Узнадзе і його наукової школи). Йдеться саме про готовність до майбутньої дії. Якщо навичка відноситься до періоду здійснення дії, то установка – до періоду, що їй передуює. Установка має вельми важливе функціональне значення: цей стан готовності дозволяє ефективно виконати відповідну дію. Але іноді механізми установки можуть ввести в оману. Саме “помилки установки”, що виявляються в помилкових діях, сприйняттях або оцінках, відносяться до її найвиразніших проявів.

Метою статті є вивчення поняття, яке займає дуже важливе місце – мабуть тому, що явища установки пронизують практично всі сфери психічного життя. Установка – не окремий психологічний процес, а щось цілісне, один з основних факторів. Це виявляється і в тому, що вона сформованою в одній сфері, переходить на інші.

Установка виникає при взаємодії індивіда з середовищем, при “зустрічі” потреби з ситуацією її задоволення; на базі установки, що виражає стан всього суб'єкта як такого, діяльність може бути активізована без участі його емоційних і вольових актів.

Але діяльність в плані “імпульсної” установки людині хоча і властива, проте не відображає її сутності. Специфічно людське явище “об'єктивування” – акт виділення дії з єдності з суб'єктом, переживання дійсності як існуючої незалежно від суб'єкта. Об'єктивування виникає, коли установка не забезпечує адекватної дії; тоді виникає план свідомості, внаслідок чого знову-таки виробляється готовність до діяльності – установка.

Виклад основного матеріалу досліджень. Поняття установки було вперше введено німецьким психологом Ланге для позначення обумовленого минулим досвідом чинника, що визначав швидкість реагування на сприйняту ситуацію і деякі ілюзії сприйняття, а також для опису виникаючого при постановці задач експерименту неусвідомлюваного стану готовності, що обумовлює спрямованість різних психічних процесів.

Пізніше поняття установки соціальної – атитуду – вводиться в соціальну психологію і соціологію для позначення суб'єктивної орієнтації індивідів як членів групи (або суспільства) на якісь цінності, приписуючи певні соціально прийнятні способи поведінки.

Основний недолік подібних інтерпретацій установки полягає в тому, що в них соціально-настановча регуляція поведінки фактично обмежується якимись абстрактними умовами. Як

пояснювальний принцип вивчення психічних явищ установка найбільш глибоко розроблена Д. Узнадзе і його школою.

Установки можуть виявлятися в різних сферах психічного життя. Можна говорити про установки моторні, установки перцептивні, установки розумові. Установки можуть бути усвідомленими, проте найбільший інтерес представляють прояви установок неусвідомлених.

У соціальній психології установка використовується при вивченні:

- 1) відносин особи як члена групи до деяких соціальних об'єктів;
- 2) механізмів саморегуляції, стійкості і узгодженості соціальної поведінки;
- 3) процесу соціалізації і зміни установки, наприклад, під впливом пропаганди.

Функція установки, її ефекти і зміст розкриваються при вивченні її ролі в регуляції діяльності. Тут її основні функції такі: 1) установка визначає стійкий, послідовний, цілеспрямований характер перебігу діяльності, виступає як механізм стабілізації, що дозволяє зберегти її спрямованість при безперервній зміні ситуацій; 2) установка звільняє суб'єкта від необхідності ухвалювати рішення і довільно контролювати перебіг діяльності в стандартних ситуаціях, що раніше зустрічалися; 3) установка може виступити і як чинник, що обумовлює інертність, відсталість діяльності, утруднюючи пристосування до нових ситуацій. [12].

Традиція вивчення соціальних установок склалася в західній соціальній психології і соціології (Девіс, 1972. З. 54). Відмінність цієї лінії досліджень полягає в тому, що від початку категоріальна основа досліджень, розставлені в них акценти були орієнтовані на проблеми соціально-психологічного знання. В західній соціальній психології для позначення соціальних установок використовується термін "атитюд", який в літературі на російській

мові перекладається або як "соціальна установка", або вживається як калька з англійського (без перекладу) "атитюд". Цю обмовку необхідно зробити тому, що для терміну "установка" (в тому значенні, яке йому надавалось у школі Д.Н. Узнадзе) існує інше позначення в англійській мові – "set". Дуже важливо зразу ж відзначити, що вивчення атитюдів є абсолютно самостійною лінією вивчення, не в руслі розвитку ідей установки ("set"), і перетворилися на одну з найрозробленіших галузей соціальної психології.

В історії досліджень атитюдів у західній соціальній психології виділяються чотири періоди: 1) від введення цього терміну в 1918 р. до другої світової війни (характерна риса цього періоду – бурхливе зростання популярності проблеми і кількості досліджень); 2) 40-50-і р.р. (характерна риса – занепад досліджень з даної проблематики у зв'язку із рядом утруднень і виявлених тупикових позицій); 3) 50-60-і р.р. (характерна риса – відродження інтересу до проблеми, виникнення ряду нових ідей, але разом з тим визнання кризового стану досліджень); 4) 70-і р.р. (характерна риса – явний застій, пов'язаний із великою кількістю суперечливих фактів. Розглянемо деякі деталі цієї загальної картини.

Після відкриття феномена атитюду почався своєрідний "бум" в його дослідженні. Виникло декілька різних тлумачень атитюду, багато суперечливих його визначень. В 1935 р. Г. Олпорт написав оглядову статтю з проблеми дослідження атитюду, в якій налічив 17 дефініцій цього поняття. З цих сімнадцяти визначень були виділені ті риси атитюду, які наголошувалися всіма дослідниками. В остаточному, систематизованому вигляді вони виглядали так:

1. Певний стан свідомості і нервової системи, що виражає.
2. Готовність до реакції.
3. Організованість.
4. На основі попереднього досвіду.
5. Що робить направляючий і дина-

мічний вплив на поведінку.

Таким чином, були встановлені залежність атитюду від попереднього досвіду і його важлива регулятивна роль в поведінці. Атитюд формується на підставі попереднього соціально-психологічного досвіду, розгортається на усвідомленому й неусвідомленому рівні та здійснює регулятивну (спрямовує поведінку або керує нею) функцію стосовно поведінки індивіда. Він також визначає стійкий, послідовний, цілеспрямований характер поведінки в ситуаціях, що змінюються; звільняє суб'єкта від необхідності приймати рішення й довільно контролювати поведінку в стандартних ситуаціях; може виступати і як чинник, що зумовлює інертність дії та гальмує пристосування до нових ситуацій, котрі вимагають зміни програми поведінки. Залежно від того, на який об'єктивний чинник діяльності спрямована установка, виокремлюють три рівні регуляції поведінки – рівні смислових, цільових та операційних атитюдів. Смислові атитюди складаються з інформаційного (світогляд людини), емоційного (симпатії, антипатії стосовно іншого об'єкта), регулятивного (готовність діяти) компонентів. Вони допомагають сприймати систему норм і цінностей у групі, зберігати цілісність поведінки особистості в ситуаціях конфлікту, визначати лінію поведінки індивіда тощо. Цільові атитюди зумовлені цілями й визначають стійкість перебігу певної дії людини. У процесі вирішення конкретних завдань на підставі врахування умов ситуації та прогнозування розвитку цих умов виявляються операційні атитюди, що проявляються в стереотипності мислення, конформній поведінці особистості тощо.

Ми вже згадували про те, що 1918-1920р.р. вийшло 5-томне дослідження У. І. Томаса і Ф. Знанецького «Польські селяни в Європі і Америці», і що завдяки цій роботі поняття «установка» стає центральним в соціальній психології. Про те, що справа йшла саме так, свідчить заява відомого гарвардського пси-

холога Гордона Олпорта, який в 1935 році писав, що установки є наріжним каменем всієї будівлі американської соціальної психології В справедливості заяви Г. Олпорта не доводиться сумніватися. У 1968 році інший, не менш відомий соціальний психолог, У. Макгайр відзначав, що на долю установок в 60-роках доводилося не менше 25 % всіх досліджень в соціальній психології (Штальберг Д., 2001).

Зрозуміло, що якщо світова соціальна психологія орієнтувалася і до цих пір орієнтується на американську науку, то тема соціальної установки стала центральною для соціальної психології в цілому.

Але мало вказати на важливість того або іншого явища, необхідно також дати йому визначення з тим, щоб різні дослідники, використовуючи одне і те ж поняття, вкладали в нього однаковий зміст. Інакше вони просто не зрозуміють один одного. Відразу скажемо, що сформулювати таке визначення дуже непросто. Отже перша перешкода, що виникає при вивченні установок, якраз і пов'язана з визначенням того, що ж вона є.

Усі численні визначення соціальної установки передбачали виокремлення її основних функцій: випереджувальної та регулятивної. І визначення соціальної установки як готовності до дії, як її передумови фіксує насамперед її регулятивну й випереджувальну функції. Систематизуючи та узагальнюючи різні дефініції установки, Г. Олпорт визначав її як стан психонервової готовності індивіда до реакції на всі об'єкти чи ситуації, з якими він пов'язаний. Таким чином, роблячи цілеспрямований і динамічний вплив на поведінку, установка завжди є залежною від минулого досвіду. Подібне розуміння соціальної установки суттєво відрізняється від того, як її визначали В. Томас і Ф. Знанецький, адже вони вважали атитюд дуже близьким до колективних уявлень. Стосовно визначення Г. Олпорта, то соціальна установка — це суто індивідуальне утво-

рення. Г. Олпорт прослідкував три основних джерела виникнення поняття «атитюд». Одне з перших джерел — експериментальна психологія кінця ХІХ століття, яка у своїй практиці використовувала „попередників” атитюду — м’язову установку, установку на завдання та ін. Вважається, що саме в цей час були закладені основи типологізації установок, експериментальна база їх виявлення й диференціації. Другим джерелом є соціологія, зокрема, класичні соціологічні доробки В. Томаса та Ф. Знанецького. Третім джерелом виникнення атитюду став психоаналіз.

Розвиваючи цю категорію, Д. Узнадзе та представники його школи розглядали установку як готовність до певної активності. При цьому готовність визначається взаємодією конкретної потреби й ситуацією її задоволення. Отож передбачається, таким чином, поділ установок на два різновиди — актуальні та фіксовані, де перші виявляються у формі дифузного, недиференційованого стану, а другі — цілком диференційовані, одержані в результаті повторного впливу ситуації, тобто базуються на досвіді. Ці загальні положення теорії установки Д. Узнадзе зберігають своє принципове значення і для соціальної психології, особливо стосовно фіксованої установки. Дослідники вказують на такі важливі ознаки установки, як інтенсивність позитивного чи негативного афекту, тобто ставлення до якогось психологічного об’єкта, її латентність або недоступність для прямого спостереження. Установка вимірюється на підставі вербальних самозвітів опитуваних. Такий самозвіт є нічим іншим, як узагальненою оцінкою особистості власного відчуття схильності або неохочності до конкретного об’єкта. Тобто атитюд — це міра почуття (афекту), викликаного конкретним об’єктом («за» чи «проти»). За таким принципом побудовані передусім відомі шкали установок Л. Терстоуна, Р. Лайкерта, що є біполярним конти-

ніумом із полюсами: «дуже добре» — «вкрай погано», «цілком згоден» — «ні з чим не згоден» тощо. Дослідження атитюду дали змогу виокремити в його структурі когнітивний (пізнавальний), афективний (емоційний) та поведінковий (конативний) компоненти. Отже, соціальну установку почали розглядати водночас як знання суб’єкта про предмет його ставлення, як емоційну оцінку та певний намір — програму дій щодо конкретного об’єкта.

Леон Терстоун в своїй знаменитій статті «Атитюд можна виміряти» писав: «я визначаю атитюд як намір реагувати позитивно або негативно на психологічний об’єкт, яким може бути будь-який символ, особа, фраза, склад або ідея, щодо якої індивід може мати різні відчуття» [11].

Леонард Дуб вважає, що «атитюд — це імпліцитна драйв-похідна реакція щодо соціального значення в індивідуальній сфері діяльності» (Doob 1947).

Сміт, Брунер і Уайт вважають, що атитюд — «це схильність до досвіду, яка мотивує індивід до певних дій відносно об’єктів» (Smith, Bruner, White, 1956).

Чарльз Огсуд головною якістю атитюду вважає «схильність реагувати, яка залежна від інших станів, таких, як готовність до певної оцінної відповіді» (Osgood Suci and Tannenbaum, 1957).

Сарноф визначає атитюд як схильність реагувати позитивно або негативно на певний клас об’єктів (см.: Sarnoff, 1960).

Креч, Кратчфільд і Баллачі в 1962 році позначили атитюд як «постійні системи позитивних або негативних оцінок, когніцій і дій відносно соціальних об’єктів» (Krech, Gruchfeld and Balachey, 1962).

Установка — це егодиспозиційність-егоготовність-егопроекційність суб’єкта, яка виникає при феноменах антиципації-передбачення ним самим появи об’єкту-предмету. У модель-структуру установки повинні бути

підключені-введені такі феномени: сама установка дефініціює релевантно-проекційний характер, пов'язаний, імпліційований з програмуванням діяльності-активності; установка це і механізм, що приводить в рух акти пов'язані-когерентційовані з контролем-регуляцією за психофеноменами-психофункціями-психопроцесами [13, с.715].

Висновки і перспективи: Соціальна установка – фіксована в соціальному досвіді особи (групи) схильність сприймати і оцінювати соціально значущі об'єкти, а також готовність особи (групи) до певних дій, орієнтованих на соціально значущі об'єкти; це довгострокові стійкі системи позитивних і негативних оцінок емоційних переживань і тенденцій діяти «за» чи «проти» по відношенню до соціальних об'єктів. Множинність психічного життя формується в одну цілісну структуру конкретним суб'єктом, який в кожен момент своєї активності характеризується певною установкою чи відповідною спрямованістю, таким динамічним станом, який забезпечує виникнення психічних дій, що необхідні для адек-

ватного відображення середовища і формування актуалізованих переживань в одну цілісну структуру діяльності.

В структурі соціальної установки чітко виділяються оцінкові ставлення, судження, які екстеріорізуються через систему цінностей. Цінності – це матеріальні чи ідеальні предмети, що набувають значимості для даного соціального суб'єкта з позиції задоволення його потреб та інтересів. Цінності виступають критеріями оцінки як всього життя особистості, так і окремих її вчинків і дій; так як вони дають основу для вибору альтернативних способів дії, для відбору і оцінки цих альтернатив. Цінності особистості утворюють систему її ціннісних орієнтацій, які розуміються сукупність найважливіших якостей внутрішньої структури особистості, що являються для людини особливо значимими. На базі засвоєння оціночних структур, під час соціалізації особистості суб'єкт формує власне ставлення до соціуму, а також готовності діяти певним чином у ситуаціях соціальної взаємодії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1991. – 340 с.
2. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды / Борис Герасимович Ананьев. – М., 1980.
3. Андриенко Е. В. Социальная психология : Учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. заведений, обуч. по спец.: “Социальная педагогика”, “Педагогика и психология”, “Социальная психология”, “Педагогика” / Е. В. Андриенко ; Под ред. В.А. Сластенина. – М. : Академия, 2001. – 263 с. – (Высшее образование).
4. Барканова О. В. Формирование духовных ценностей в юношеском возрасте / О. В. Барканова // Психология обучения. – 2011. – № 1. – С. 66-72.
5. Бернс Р. Развитие Я – концепции и воспитания / Роберт Бернс. – М. : Прогресс, 1986. – 420 с.
6. Возрастная и педагогическая психология : Учебник для пед. ин-тов / Авт. кол.: В.В.Давыдов, Т.В.Драгунова, Л.Т.Ительсон; Под ред. А.В.Петровского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Просвещение, 1973. – 288 с.
7. Крайг Г Психология развития / Грейг Крайг // СПб. : Питер, 2000. – 992 с. : ил. – (Мастера психологии).

8. Орбан-Лембрик Л. Е. Активність особистості як форма вияву її індивідуальності та професіоналізму /Л. Е. Орбан-Лембрик // Теоретико-методолог. пробл. генет. психології. – К., 2002.
9. Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості : у 2-х т. / М. И. Боришевський, М. І. Алексеева, В. В. Антоненко та ін. ; за заг. ред. М. И. Боришевського. – К., 2001. – Т. 2. – С. 120–139.
10. Психология и педагогика : Учеб пособие / Под ред. А.А. Радугина. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Центр, 1999. – 256 с. – (Alma mater).
11. Социальная психология : Учеб. пособие для вузов / Авт.-сост.: Р.И.Мокишанцев, А.В. Мокишанцева; М-во образования РФ.; Новосибирск. гос. ун-т. – М.: Новосибирск : ИНФРА-М; Сибир. соглашение, 2001. – 408 с. – (Высшее образования).
12. Фрагменты работы Узнадзе: Экспериментальные основы психологии установки. 1949. Текст издается по изданию: Психологические исследования. М., 1966, С. 248, 289-292.
13. Шапар В. Сучасний словник психологічних термінів. / Віктор Шапар // Х., 2007. – С. 715.